

สืบค้นตรรกวิทยาในคัมภีร์และวรรณกรรมพระพุทธศาสนา A Critical Survey of Logic in Buddhist Scriptures and literary works

พระเทพวัชรบัณฑิต, ศาสตราจารย์ ดร.

ป.ธ.๙, พธ.ม., Ph.D.(BHU.)

อธิการบดี มจร

บทนำ

พระพุทธเจ้าตรัสรู้ก่อนตรัสมาสัมโพธิญาณ ณ ภายใต้ควงโพธิพฤกษ์ เขตตำบลอุรุเวลาเสนานิคม หลังจากตรัสรู้แล้ว พระองค์ได้เสด็จจาริกไปทั่วทุกทิศ ทรงแสดงธรรมสั่งสอนสัตว์โลกเป็นเวลา ๔๕ พรรษา ประมวลธรรมวินัยที่ทรงสั่งสอนไว้ได้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ หลักธรรมประการแรกที่ทรงพิจารณาก็คือ หลักปฏิจจสมุปบาทที่ว่าด้วยกฎแห่งเหตุผลทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม แต่ก็ไม่ได้ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทแก่ใครในขั้นต้นนี้

พระธรรมเทศนาภักดิ์ที่ ๑ คือ **พราหมณกรรมธรรมกถา** ว่าด้วยธรรมที่ทำให้บุคคลให้เป็นพราหมณ์ พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พราหมณ์ทุกชาติ ผู้ชอบตวาดผู้อื่นว่า “หิ หิ” แต่พระธรรมเทศนาภักดิ์นี้ เป็นการแสดงที่ไม่เป็นทางการ จึงไม่นิยมนับว่าเป็นปฐมเทศนา

พระธรรมเทศนาภักดิ์ที่ ๒ คือ **พระเทศนาธรรมจักรปวัตตนสูตร** มีใจความสำคัญอยู่ ๒ ส่วน คือ (๑) กามสุขัลลิกานุโยคและอิตถกิลมณานุโยค อันเป็นวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง ๒ ข้าง (๒) ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค อันเป็นอริยสัจธรรมว่าด้วยความจริง ๔ ประการ พระพุทธเจ้าแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์อันมีพระโกณฑัญญะเป็นหัวหน้า ถือเป็นปฐมเทศนาที่เป็นทางการ เพราะทรงแสดงหลังจากที่ตัดสินพระทัยที่จะแสดงธรรมโปรดสัตว์โลกแล้ว

พระธรรมเทศนาภักดิ์ที่ ๓ คือ **อนัตตลักขณสูตร** ว่าด้วยขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์เป็นครั้งแรกเช่นเดียวกัน

พระธรรมเทศนาภักดิ์ที่ ๔ คือ **สามกุกังสิกรรมเทศนาอริยสัจ** มีใจความสำคัญอยู่ใน ๒ ชั้น คือ (๑) ชั้นปลุกศรัทธา เนื้อหาว่าด้วยเรื่องทาน ศีล สวรรค์ โทษของกาม และอานิสงส์แห่งการออกจากกาม (๒) ชั้นนำเข้าสู่ความจริง เนื้อหาว่าด้วยอริยสัจ ๔ ประการดังกล่าวมาแล้ว พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ยสกุลบุตรเป็นครั้งแรก ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงแก่มารดาบิดาพร้อมด้วยภรรยาของเขา

พระธรรมเทศนาภักดิ์ที่ ๕ คือ **อิตตเวสนกถา** ว่าด้วยการแสวงหาสิ่งที่อยู่ภายในตนเอง พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุ ๓๐ คนเป็นครั้งแรก ในระหว่างที่เสด็จจากป่าอิสิปตนมฤคทายวันไปสู่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม

พระธรรมเทศนาภักดิ์ที่ ๖ คือ **อาทิตตปริยายสูตร** ว่าด้วยอายตนะภายในมีตาเป็นต้นและอายตนะภายนอกมีรูปเป็นต้นเป็นของร้อน ร้อนเพราะไฟคือราคะ โทสะ และโมหะ พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ชฎิล ๓ พี่น้องเป็นครั้งแรก

ต่อจากนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงธรรมอีกหลายภักดิ์โปรดสัตว์โลกตลอดเวลาที่ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ๔๕ พรรษา พระพุทธองค์ตรัสถึงตรรกวิทยาบ้าง แต่ไม่เคยแสดงทฤษฎีตรรกวิทยาโดยตรง ทฤษฎีที่ได้ชื่อว่า “ตรรกวิทยาเชิงพุทธ(Buddhist Logic)” เริ่มปรากฏเป็นระบบขึ้นในราว ค.ศ.๒๕๐-๓๒๐(พ.ศ.๗๙๓-๘๖๓) โดยท่านนาคารชุนผู้ประพันธ์วรรณกรรมชื่อว่า “ปรัชญามาธยมิกะ” หลักการสำคัญที่บรรจุอยู่ในวรรณกรรมนี้ก็คือ หลักว่าด้วยทางสายกลาง ที่เรียกว่าทางสายกลาง เพราะมีนัย ๔ ประการ คือ

๑. เพราะตรงกันข้ามกับที่สุดโต่งด้านเดียว
๒. เพราะเว้นเสียซึ่งที่สุดโต่งด้านเดียว
๓. เพราะเป็นเอกภาพในพหุภาพ
๔. เพราะเป็นปรมาตถสัจจะ

เนื่องจากเราไม่สามารถรับรู้ภาวะโดยอิสระจากอภาวะ ถ้าเราพูดว่า โลกมีอยู่ หรือพูดว่า โลกไม่มีอยู่ ชื่อว่าเรากำลังยึดถือตรรกณะด้านเดียว ทางสายกลางแตกต่างตรงกันข้ามกับที่สุดโต่งนี้โดยเว้นที่สุดโต่งทั้ง ๒ ด้าน คือ ภาวะและอภาวะ นี่คือนัยที่ ๑ แห่ง “ทางสายกลาง(มัชฌิมนรรค)”

เมื่อปฏิเสธที่สุดโต่งทั้ง ๒ แล้ว ทางสายกลางก็เปิดเผยตัวเองออกมาด้วยความกลมกลืนอย่างสนิทระหว่างภาวะและอภาวะ นั่นคือ มันอยู่เหนือที่สุดโต่งทั้ง ๒ คือภาวะและอภาวะที่ถูกรวมเข้าด้วยกัน นี่คือนัยที่ ๒ แห่งทางสายกลาง (แต่ตรรกวิทยาเชิงพุทธปรากฏขึ้นอย่างเป็นระบบอย่างสมบูรณ์ในราวค.ศ. ๖๐๐-๗๐๐ โดยท่านทิกนาคะและธรรมกิริติ โดยก่อนหน้านั้นในช่วง ค.ศ. ๓๐๐-๕๐๐ ท่านอารยเทพ ท่านไมเตรยะ ท่านอสังคะและวสุพันธ์ ได้สืบทอดทฤษฎีตรรกวิทยาเชิงพุทธเรื่อยมา แต่เป็นที่แน่นอนว่า ตรรกวิทยาเชิงพุทธตามแนวของนักปราชญ์เหล่านี้ ต้องเป็นการประยุกต์ทฤษฎีตรรกวิทยาบริสุทธิ์ และประยุกต์พุทธปรัชญาแล้วจัดระบบกำหนดเป็นทฤษฎีตรรกวิทยาเชิงพุทธขึ้นมา ท่านทิกนาคะและธรรมกิริติได้สร้างตรรกบทขึ้นเป็นแบบอุปนัย(Induction) โดยกำหนดข้อความเป็นเทอมสรูป เทอมกลาง และเทอมหลัก เช่น

Sound is eternal (conclusion)
Because it is incorporeal (minor premise)
That which is incorporeal is eternal
as intelligence.(major premise)
เสียงเป็นอมตะ
เพราะเสียงเป็นนามธรรม
สิ่งที่เป็นนามธรรม ย่อมเป็นอมตะ เช่น พุทธิปัญญา

ในตัวอย่างนี้ เสียง(sound)เป็นเทอมสรูป(minor term) สิ่งอมตะ(eternal)เป็นเทอมหลัก(major term) และนามธรรม(incorporeal)เป็นเทอมกลาง(middle term)

ตรรกบทที่สร้างขึ้นมานั้น มีทั้งตัวอย่างที่สมเหตุสมผลและไม่สมเหตุไม่สมผล ทั้งนี้เพื่อใช้เครื่องมือตรวจสอบความถูกต้องในกรณีที่มีการนำเสนอเหตุผลเกี่ยวปรากฏการณ์ เช่นกรณีตรรกบทที่ว่าด้วยเสียงดังกล่าวข้างต้นนั้น ไม่สมเหตุไม่สมผล เพราะเสียงเป็นสังขตธรรม มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา แม้แต่พุทธิปัญญาเอง ถ้าเป็นตัวพุทธิปัญญาเอง เป็นนามธรรม ก็เป็นอมตะในฐานะที่เป็นพุทธิปัญญา แต่ถ้าเป็นของนาย ก นาย ข หรือนาย ค ย่อมมีความเปลี่ยนแปลงได้ เราสามารถตัดสินว่าตรรกบทดังกล่าวไม่สมเหตุไม่สมผลโดยอาศัยหลักพุทธปรัชญาที่ว่าด้วยสังขตธรรม อสังขตธรรม และสามัญลักษณ์

ท่าทีของพระพุทธศาสนาต่อตรรกวิทยา

คัมภีร์พระไตรปิฎกบาลี แม้จะไม่มีข้อความตอนใดเลยที่ว่าด้วยทฤษฎีตรรกวิทยาโดยตรง แต่ก็มีข้อความปรากฏในหลายเล่มที่กล่าวถึงตรรกวิทยาในส่วนที่เป็นบทบาทของนักตรรกวิทยาบ้าง แนวคิดของนักตรรกวิทยาบ้าง หลักปฏิจจสมุปบาทที่ถือกันว่าเป็นคำสอนที่เป็นแกนกลางของพระพุทธเจ้า ถือว่าเป็นพื้นฐานแห่งการพัฒนารูปแบบของตรรกวิทยาเชิงพุทธในยุคต่อมา เพราะได้กล่าวถึงความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกันระหว่างสิ่งนี้กับสิ่งนั้นซึ่งมุ่งเน้นที่กระบวนการเกิดและดับไปแห่งทุกขโศก นอกจากนี้ถ้าจะพิจารณาเนื้อหาแห่งคัมภีร์พระไตรปิฎกแล้วจัดกรอบตามนัยแห่งเนื้อหาสาระออกมาในรูปตรรก จะพบทฤษฎีเชิงตรรกอยู่มากในคัมภีร์พระไตรปิฎก

คำว่า “ตรรก, บาลี-ตักกะ” แปลว่า ตรึก ใคร่ครวญครุ่นคิด เป็นที่ใช้กันแพร่หลายอยู่ในสมัยก่อนพุทธกาล พระพุทธเจ้าเองแม้จะไม่ได้ทรงสนับสนุนแนวคิดเชิงตรรก แต่ก็ทรงใช้คำนี้ในการอธิบายลักษณะธรรม และหลายครั้งที่ตรัสถึงคำนี้

สมัยเมื่อแรกตรัสรู้ ทรงล็งเลพระทัยที่จะสั่งสอนหมู่ประชา เพราะทรงพิจารณาเห็นความลึกซึ้งแห่งธรรมที่ตรัสรู้ พระพุทธองค์ทรงใช้คำว่า “ตรรก” ในคำอธิบายลักษณะแห่งธรรมที่ตรัสรู้ด้วย ดังที่ปรากฏในคัมภีร์พระวินัยปิฎก มหาวรรค เล่ม ๔ และ พระสุตตันตปิฎกมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ ตอนหนึ่งว่า

อติโคโต โข มया ยมโม คมภีโร ทุททโส ทูรนนุโพโธ
 สนโต ปณฺโฑโต อตทกาวจโร นิบุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย...
 ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก
 สงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้

นอกจากพระพุทธดำริพาดพิงถึงตรรกที่เกิดขึ้นในสมัยแรกตรัสรู้แล้ว ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์ ปรากฏบทสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับวัจฉโคตตปริพาชก เกี่ยวกับคดีของภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว เนื้อหาแห่งบทสนทนานี้เป็นไปในเชิงตรรก และพระพุทธเจ้าก็ตรัสถึงลักษณะแห่งธรรมที่ตรัสรู้อีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

วัจฉโคตต์ : ท่านพระโคตมผู้เจริญ ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้
 จะเกิด ณ ที่ไหน

พระพุทธเจ้า : วัจฉะ คำว่า “เกิด” ก็ใช้ไม่ได้

วัจนโคตต์ : ถ้าอย่างนั้น ก็ไม่เกิด
 พระพุทธเจ้า : คำว่า “ไม่เกิด” ก็ใช้ไม่ได้
 วัจนโคตต์ : ถ้าอย่างนั้น ก็ทั้งเกิดและไม่เกิด
 พระพุทธเจ้า : คำว่า “ทั้งเกิดและไม่เกิด” ก็ใช้ไม่ได้
 วัจนโคตต์ : ถ้าอย่างนั้น จะว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่
 พระพุทธเจ้า : คำว่า “จะว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่” ก็ใช้ไม่ได้

เมื่อสนทนากันมาถึงตอนนี้ วัจนโคตตปริพาชกกราบทูลว่า ตัวเขาเองรู้สึกงุนงง หลงไปหมดทุกอย่าง ความเลื่อมใสที่เริ่มจะมีบ้างแล้วในตอนเริ่มสนทนากันก็ได้หายไปหมด พระพุทธเจ้าจึงตรัสถึงสาเหตุที่ทำให้วัจนโคตตปริพาชกงุนงงหลงไปว่า

วัจนะ ควรแล้วที่ท่านจะงุนงง ควรแล้วที่ท่านจะหลงไป เพราะว่า
 ธรรมนี้ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัย
 แห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้...

พระพุทธดำรินี้แสดงให้เห็นว่า ตรรกวิทยาเป็นวิชาการให้เหตุผลแม้จะเป็นที่นิยมกันในครั้งพุทธกาล แต่ก็ยังเป็นวิชาการที่ให้บรรลุจุดหมายเพียงระดับโลกียะเท่านั้น และไม่สามารถนำวิชาการนี้ไปแสวงหาความจริงระดับโลกุตระได้ และเป็นที่ยอมรับกันตั้งแต่ต้นแล้วว่า การให้เหตุผลเชิงตรรกวิทยานั้นเสี่ยงต่อการผิดพลาดมาก บางครั้งมีการให้เหตุผลเพื่อลวงคนอื่น นักตรรกวิทยายุคหลังจึงนำเสนอรูปแบบแห่งตรรกบททั้งในด้านที่สมเหตุสมผลและไม่สมเหตุไม่สมผล เพื่อให้คนรุ่นหลังได้ใช้เป็นหลักตัดสินความถูกต้องของเหตุผลที่เสนอออกมา และสิ่งหนึ่งที่ต้องใช้ประกอบในการตัดสินก็คือสามัญญสำนึกและข้อเท็จจริงที่ปรากฏในปัจจุบัน

ในคัมภีร์สุตตนิบาต มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงคำว่า “ตักกะ-ตรรก” ดังนี้

สงขาย วตฺถุณี ปมาย พีชํ
 สีนทมสฺส นานุปฺปเวจฺเจ
 ส เว มฺนิ ชาติขยนตทสฺสี
 ตกฺกํ ปหาย น อุเปติ สงฺขํ.

ในคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายความคำว่า “ตักกะ” ในที่นี้ว่า “ที่เรียก ตักกะ เพราะวิปลาสจากเบื้องต้นและที่ สุด เพราะอรรถว่าพื้นเป็นเกลียว”

คัมภีร์ขุททกนิกาย มหาวารวรรค กล่าวถึงคำว่า “ตักกะ” ๒ ลักษณะ คือ

๑. เป็นทฤษฎีที่คนกลุ่มหนึ่งสร้างขึ้นมายุ่งกตชนช่มท่าน

...ตกฺกํ วิตกฺกํ สงกปฺปํ ตกฺกยิตฺวา วิตกฺกยิตฺวา สงกปฺปยิตฺวา
 ทิฏฺฐิตฺตานิ ชเนนฺติ สลฺยชเนนฺติ นิพฺพตฺเตนฺติ อภินิพฺพตฺเตนฺติ
 ทิฏฺฐิตฺตานิ ชเนตฺวา...อภินิพฺพตฺเตตฺวา “มยฺหํ สจฺจํ ตฺยฺหํ มฺสา”ติ
 เอวมาหฺสู...

พวกคนที่ตรึกถึงตรรก ปักครุ่นคิดถึงวิตก ปักจิตถึงสังกัปแล้วก็สร้าง
 ทิฏฐิ(ทฤษฎี)ขึ้นมา แล้วก็กล่าวอย่างนี้ว่า “ของผมนั้นจริง ของท่าน

เท็จ”...

๒. เป็นประเภทแห่งความครุ่นคิดทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ๙ ประการ คือ

๒.๑	กามวิตก	ความครุ่นคิดถึงกาม
๒.๒	พยาบาทวิตก	ความครุ่นคิดพยาบาท
๒.๓	วิหีสาวิตก	ความครุ่นคิดเบียดเบียน
๒.๔	ญาตีวิตก	ความครุ่นคิดถึงญาติ
๒.๕	ชนปทวิตก	ความครุ่นเรื่องชนบท
๒.๖	อมรวิตก	ความครุ่นคิดถึงความไม่ตาย
๒.๗	ปรานุทยตปาปฐิสัญญุตตวิตก	ความครุ่นคิดเกี่ยวกับเรื่องที่จะอนุเคราะห์ผู้อื่น
๒.๘	ลามสกุการสิโลกปฐิสัญญุตตวิตก	ความครุ่นคิดเกี่ยวกับเรื่องลาม สักการะ และชื่อเสียง
๒.๙	อนวัณญุตตติปฐิสัญญุตตวิตก	ความครุ่นคิดเกี่ยวกับเรื่องที่จะไม่เห็นตาม ?
- ตกกาติ นว วิตกกา กามวิตกโก พยาบาทวิตกโก วิหีสาวิตกโก
...อนวณญุตติปฐิสัญญุตโต วิตกโก อิเม วุจจนติ น วิตกกา

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีเรื่องที่แสดงถึงความผิดพลาดอันเกิดจากการใช้หลักตรรกวิทยา คาคคเนสถานการณ เรื่องมีอยู่ว่า สมัยหนึ่ง พ่อค้าเกวียน ๒ กลุ่ม กลุ่มหนึ่งมีบัณฑิตเป็นหัวหน้า อีกกลุ่มหนึ่งมีนักตรรกวิทยาเป็นหัวหน้า ออกเดินทางไปค้าขายยังต่างเมือง แยกหามสัมภาระมีข้าวและน้ำเป็นต้นเดินทางไกลกันดาร ขณะที่กำลังเหน็ดเหนื่อยเพราะแบกหามน้ำและสัมภาระอยู่นั้น มียักษ์ตนหนึ่งแปลงกายเป็นมนุษย์เดินสวนทางมา บันดาลให้ตัวเปียกชุ่มด้วยน้ำ พลางกล่าวว่า “พวกท่านจะแบกน้ำไปทำไม ข้างหน้าโน้นเพิ่งมีฝนตกหนัก มีน้ำเจิ่งนองเต็มไปหมด ตัวข้าเองเปียกปอนด้วยน้ำ พวกท่านไม่เห็นหรือ” ยักษ์ตนนั้นกล่าวคำนี้แก่พ่อค้าเกวียนทั้ง ๒ กลุ่มในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกัน ประเด็นที่น่าสนใจอยู่ที่เมื่อพ่อค้าเกวียนทั้ง ๒ กลุ่มได้ฟังคำของยักษ์นั้นแล้ว ปฏิบัติต่างกัน

ในคัมภีร์อรรถกถาชาดก กล่าวถึงพวกพ่อค้ากลุ่มที่มีนักตรรกวิทยาเป็นหัวหน้า เชื่อคำของยักษ์ที่แปลงร่างเป็นมนุษย์นั้น เพราะเห็นหลักฐานที่ชัดเจนคือ ร่างกายของยักษ์นั้นเปียกปอนด้วยน้ำ จึงใช้หลักตรรกวิทยาคาคคเนเอา คนกลุ่มนี้คงจะวิเคราะห์แล้วคาคคเนเอาตามหลักการที่ว่า “คุณสมบัติอย่างหนึ่งของน้ำคือทำให้เปียกชุ่ม เพราะฉะนั้น เมื่อมีความเปียกชุ่ม ย่อมมีน้ำ” ดังเช่นตรรกบทที่ว่า

ภูเขาลูกนั้นมีไฟ
เพราะมันมีควัน
ทุกสิ่งที่มีควัน ย่อมมีไฟ เช่น ห้องครัว
และทุกสิ่งที่ไม่ไฟ ย่อมไม่มีควัน เช่น ทะเลสาบ

This hill is fiery

Because it has smoke

All that has smoke is fiery like a kitchen,
and whatever is not fiery has no smoke,
like a lake.

เมื่อเชื่อคำของยักซ์ พ่อค้าเกวียนกลุ่มนี้จึงทิ้งกระบอกรน้ำทั้งหมด เพราะหวังจะไปเอาน้ำบ่อหน้า คิดว่าเป็นความเหน้อยเปล่านั้นจะหอบหิ้วเอาน้ำติดตัวไป เมื่อเดินทางต่อไปก็พบความจริงว่า ไม่มีฝนตก ไม่มีน้ำอย่างที่ยักซ์บอกกล่าว เมื่อไม่มีน้ำดื่ม ทั้งหมดจึงเหน็ดเหนื่อยและล้มตายในที่สุด กลายเป็นเหยื่อของยักซ์คนนั้น

ส่วนพ่อค้าเกวียนกลุ่มที่มีบัณฑิตเป็นหัวหน้า ไม่เชื่อคำของยักซ์นั้น เพราะพิจารณาเห็นความผิดสังเกตอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) ถ้าหนทางข้างหน้ามีฝนตกจริง ท้องฟ้าจะต้องมีก้อนเมฆอยู่บ้าง (๒) ร่างกายของยักซ์นั้นเปียกชุ่มด้วยน้ำก็จริง แต่ผมของยักซ์ไม่เปียกเลย ถ้ามีฝนตกจริง ทั่วทุกส่วนของร่างกายต้องเปียกชุ่มด้วยน้ำ บัณฑิตนั้นจึงสั่งให้ผู้ติดตามแบกหมอน้ำนั้นต่อไป โดยกล่าวว่า “พวกเราทิ้งน้ำในที่ที่พวกเราเห็นน้ำแล้วเท่านั้น” ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ชาดกนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสรุปทรรศนะและปฏิปทาของคน ๒ กลุ่มไว้ดังนี้

อปณณกั ฐานเมเก ทุติยั อากุ ตกุกิกา
เอตทญญาย เมธาวิ ตั คณฺห ยทปณณกั
บัณฑิตบางพวกกล่าวฐานะที่ไม่ผิด ส่วนนักตรรกทั้งหลาย
กล่าวฐานะที่ ๒ (ฐานะที่ผิด) เมธีชนทราบข้อนั้นแล้ว พึง
ถือเอาฐานะที่ไม่ผิดไว้

ฐานะและบทบาทของนักตรรกวิทยา

พอจะกล่าวได้ในระดับหนึ่งว่า นักตรรกวิทยาในสมัยก่อนและสมัยพุทธกาลนั้น มีสถานะเป็นนักบวชที่เรียกกันว่า “ปริพาชก” บ้าง เช่น วัจนโคตตปริพาชก “เตียรถีย์” บ้าง เช่นที่ปรากฏในอรรถกถาขุททกนิกาย อุทาน ตอนหนึ่งความว่า

ยถา เตน ชชชูปนเคน สุริยคฺคมนโต ปุเรเวว โธภาสิตุ โหติ,
เอวํ ตกฺเกตฺวา วิตกฺเกตฺวา ปริกปฺปนมตฺเตน ทิฏฐินิ คหณโต
“ตกุกิกา”ติ ลพฺธนาเมหิ ติตฺถิเยหิ โธภาสิตุ อตฺตโน สมยเตเชน
ทีเปตฺวา อธิฏฐิตุ ตาว, ยาว สมมาสมพุทฺธา โลเก นุปฺปชฺชนติ,...
ก่อนแต่พระอาทิตย์จะขึ้นมา หิ้งห้อยนั้นย่อมส่องแสงสว่าง ฉนั้นใด
(ลัทธิ/คำสอน)เป็นสิ่งที่พวกเตียรถีย์ผู้ได้นามว่า “ตักกิกะ”

เพราะยึดเอาทิฏฐิ(ความเห็น)ด้วยเพียงแต่ตรึกครุ่นคิดแล้วสรุป

ให้รุ่งเรืองแล้ว คือเป็นสิ่งที่พวกเตียรถีย์แสดงด้วยเดช

แห่งลัทธิของตนแล้วให้ดำรงมั่นไว้ได้

ฉนั้นนั้น トラบเท่าที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายยังไม่ได้เสด็จอุบัติ...

นอกจากนี้ นักตรรกวิทยาบางคนเป็นพ่อค้า เป็นหัวหน้ากลุ่มพ่อค้าเกวียนที่เป็นคนพาล มักจะพากันกลุ่มคนที่ติดตามตนประสบกับปัญหาอุปสรรคเสมอ เพราะใช้หลักตรรกวิทยา ดังเช่นที่ปรากฏในข้อความตอนต้น

มีคำอยู่ ๓ คำที่มักจะปรากฏด้วยกันเสมอ และเป็นคำที่เกี่ยวกับตรรกวิทยา คือ (๑)ตักกี (๒) ลากี และ(๓)วิมังสี

คำว่า “ตักกี” เป็นคุณนาม แสดงลักษณะของบุคคลผู้มักตรึกครุ่นคิด ขอบวิพากษ์วิจารณ์โลก และปรากฏการณ์อยู่เสมอ ในคัมภีร์อรรถกถาที่ขนิกาย สีลขันธวรรค พระอรรถกถาจารย์อธิบายลักษณะแห่งนักตรรกว่า

ตักกยตีติ ตักกี, ตักโก วา อสส อตถิติ ตักกี,
 ตักเกตวา วิตักเกตวา ทิฏฐิตาคาหิโน เอตํ อธิวจนํ
 ผู้ชอบตรึก ชื่อว่า ตักกี
 อีกอย่างหนึ่ง ผู้นั้นมีความตรึก เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ตักกี

ในคัมภีร์ที่ขนิกาย สีลขันธวรรค ให้นิยามไว้หลายนัย คำว่า “ตักกี” นี้เป็นชื่อเรียกบุคคลผู้ชอบตรึก วิพากษ์วิจารณ์ หยั่งปรากฏการณ์แล้วยึดเอาทิฏฐิ(ความเห็น)ตามที่ตนสรุป เป็นพวกสัสสตวาทะ บัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยงก็มี เป็นพวกเอกัจจสัสสตวาทะ เอกัจจอสัสสตวาทะ บัญญัติอัตตาและโลกว่าบางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยงก็มี เป็นพวกอันตานั้นติกะ บัญญัติว่าโลกมีที่สูงสุดไม่มีที่สูงสุดก็มี เป็นพวกอิจจสมุปปันนิกะ บัญญัติอัตตาและโลกว่าเกิดขึ้นลอยๆโดยไม่มีสาเหตุก็มี

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ บุคคลกลุ่มนี้จะครุ่นคิดเรื่องอรุปมานอยู่ตลอดเวลา และถือว่าอรุปมานเป็นเหตุที่จะทำให้ตนไปเกิดอรุปภพ แม้ในเวลาปฏิบัติสติปฏิบัติชอบก็ตั้งความหวังที่จะไปเกิดอรุปภพนั้น ในที่นี้จะแบ่งลากีบุคคลเป็น ๒ กลุ่ม คือ (๑)กลุ่มที่ได้รูปมาน ไม่มีความสงสัยในอรุปภพ แต่ยังมี ความสงสัยในอรุปภพอยู่ (๒)กลุ่มที่ได้สมาบัติ ๘(คือได้ทั้งรูปมานและอรุปมาน) ไม่มีความสงสัยในอรุปภพ แต่มีความสงสัยในพระนิพพาน ดังข้ออรรถกถาัมขนิมิกาย อุปริปัญญาสก์ ความว่า

ลากี นาม รูปาวจรชฎานลากี. ตสฺส รูปาวจเร กงฺขา นตฺถิ,
 อรูปาวจรโลเก อตฺถิ. โส “อหํ อารูปา อตถิติ วทนฺตานปี
 นตถิติ วทนฺตานปี สุนฺนามิ. อตฺถิ นตถิติ ปน น ชานามิ.
 จตฺตถชฎานํ ปทฺฐฐานํ กตฺวา อรูปาวจรชฎานํ นิพพตฺเตสฺสามิ.
 สเจ อรูปา อตฺถิ, ตตฺถ นิพพตฺเตสฺสามิ, สเจ นตฺถิ,
 รูปาวจรพรหมโลเก นิพพตฺติสฺสามิ. เอวํ เม อปณฺณโก ฌมฺโม
 อปณฺณโกว อวิรุทฺโธว ภวิสฺสตีติ ตถา ปฏิปชฺชติ.

ที่ชื่อว่า ลากี ได้แก่บุคคลผู้ได้รูปาวจรมาน

เขาไม่มีความสงสัยในรูปาวจรโลก แต่มีความสงสัยในอรุปาวจรโลก

เขาปฏิบัติอยู่อย่างนั้นด้วยคิดว่า เราได้ยินคนทั้งหลายกล่าวว่า

อรุปโลกมีอยู่ ดั่งนี้ก็มี กล่าววว่า อรุปโลกไม่มีอยู่ ดั่งนี้ก็มี

แต่เราเองไม่รู้วว่า อรุปโลกมีอยู่หรือไม่มีอยู่

เรากระทำมานที่ ๔ ให้เป็นปทัฏฐานแล้ว จักทำอรูปาวจรมานให้เกิด
 ถ้าอรูปโลกมีอยู่ เราก็จักบังเกิดในอรูปโลกนั้น
 ถ้าไม่มี เราก็จักบังเกิดในรูปาวจรพรหมโลก
 ด้วยอาการอย่างนี้ ธรรมของเราจักไม่มีผิด ไม่เสียหาย
 ลากี นาม อภฺรฺฐสมาปตติลากี. ตสฺส อารุเป กงฺขา นตฺถิ,
 นิพฺพานํ อตฺถิ. โส “อหํ นิโรธํ อตฺถิติปิ นตฺถิติปิ สุณามิ,
 สยํ น ชานามิ, สมาปตติปาทกํ กตฺวา วิปฺสสนํ วฑฺฒเสสฺสามิ,
 สเจ นิโรธํ ภวิสฺสตี, อรหตฺตํ ปตฺวา ปรินิพฺพายิสฺสามิ,
 โน เจ ภวิสฺสตี, อารุเป นิพฺพตฺติสฺสามิ”ติ เอวํ ปฏฺฐิพฺชชฺติ
 ที่ชื่อว่า ลากี ได้แก่ ผู้ได้สมาบัติ ๘ ไม่มีความสงสัยในอรูปภพ
 แต่มีความสงสัยในพระนิพพาน เขาปฏิบัติ(ธรรม)ด้วยคิดอย่างนี้ว่า
 “เราได้ฟังว่า นิโรธ(ความดับ)มีอยู่ ดั่งนี้ก็มี นิโรธไม่มีอยู่ ดั่งนี้ก็มี
 แต่เราไม่รู้ด้วยตัวเอง เรากระทำสมาบัติให้เป็นที่มั่นพื้นฐาน ในวิปัสสนา
 เกิดขึ้น ถ้านิโรธมี ก็จักบรรลอรหัตตผล ปรินิพพาน ถ้านิโรธไม่มี
 ก็จักไปบังเกิดในอรูปภพ”

ตักกิบุคคลก็แบ่งเป็น ๒ กลุ่มเช่นเดียวกัน คือ (๑)กลุ่มที่ไม่ได้ฉาน ไม่มีความสงสัยในอรูปภพ แต่
 มีความสงสัยในอรูปภพ (๒)กลุ่มที่ไม่ได้สมาบัติแม้แต่อย่างเดียว ไม่มีความสงสัยในอรูปภพ แต่มีความ
 สงสัยในภวนิโรธ(ความดับแห่งภพ) ดังข้อคัมภีร์อรรถกถาภคินนิคาย อุปริปัญญาสก์ ความว่า

ตฺถกึ ปน อฺปฺปฏิทฺทชฺชมาโน, ตสฺสาปิ รุพฺชมาเน กงฺขา นตฺถิ,
 อรุปลเอกํ ปน อตฺถิ. โส “อหํ อารุเป อตฺถิติ วทฺนทานปี
 นตฺถิติ วทฺนทานปี สุณามิ, อตฺถิ นตฺถิติ ปน น ชานามิ,
 กลฺลนปริกมมํ กตฺวา จตฺตฺถชฺชมานํ นิพฺพตฺเตตฺวา ตํ ปฏฺฐานํ กตฺวา
 อรุปาวจรชฺชมานานิ นิพฺพตฺเตสฺสามิ, สเจ อรุเป อตฺถิ, ตตฺถ....

ตักกิบุคคลที่ไม่ได้ฉาน ไม่มีความสงสัยในอรูปภพ แต่มีความสงสัย
 ในอรูปโลก เขาปฏิบัติธรรมด้วยคิดอย่างนี้ว่า “เราฟังคนทั้งหลาย
 พูดว่า อรูปโลกมีอยู่ ดั่งนี้บ้าง อรูปโลกไม่มีอยู่ ดั่งนี้บ้าง แต่เราไม่รู้
 อรูปโลกมีอยู่ หรือไม่มีอยู่ เรากระทำการบริกรรมกลั่น ให้ฉานที่ ๔
 เกิดขึ้น กระทำมานที่ ๔ นั้นให้เป็นที่มั่นพื้นฐาน ให้อรูปาวจรมานเกิด
 ถ้าอรูปโลกมีอยู่ เราก็จะไปเกิดในอรูปโลกนั้น...

ตฺถกึ ปน เอกสมาปตฺติยาปิ น ลากี,
 อารุเป ปนสฺส กงฺขา นตฺถิ,
 ภวนิโรธํ อตฺถิ, โส “อหํ นิโรธํ อตฺถิติปิ นตฺถิติปิ สุณามิ, สยํ น
 ชานามิ, กลฺลนปริกมมํ กตฺวา อภฺรฺฐสมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา
 สมาปตฺติปฏฺฐานํ วิปฺสสนํ วฑฺฒเสสฺสามิ, สเจ นิโรธํ ภวิสฺสตี,

อรหตตํ ปตฺวา ปรินิพฺพายิสฺสามิ, โน เจ ภวิสฺสติ, อารูปเป
นิพฺพตฺติสฺสามิ”ติ เอวํ ปฏิปชฺชติ

ตักก็บุคคลแม้ไม่ได้สมาบัติอย่างหนึ่งก็ไม่มี ความสงสัยในรูปภพ
แต่มีความสงสัยในภวนิโรธ(ความดับแห่งภพ) เขาปฏิบัติธรรมด้วยคิด
อย่างนี้ว่า “เราได้ฟังว่า นิโรธมีอยู่ ดั่งนี้บ้าง นิโรธไม่มีอยู่ ดั่งนี้บ้าง
แต่เราไม่รู้ด้วยตัวเอง เรากระทำกสิณบริกรรม ให้สมาบัติ ๘ เกิด
เจริญวิปัสสนามีสมาบัติเป็นพื้นฐาน ถ้านิโรธมี จักบรรลุอรหัตตผล
ปรินิพพาน ถ้านิโรธไม่มี เราก็จักไปเกิดในรูปภพ”

นอกจากคำว่า “ตักก็” ที่ปรากฏอยู่เป็นจำนวนมากแล้ว ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา
ยังมีคำว่า “ตักกิกะ” มีความหมายเหมือนกับตักก็ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ชาดก และคัมภีร์
อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรคฺว่า

ตฺกเกณ วทฺหฺสติติ ตฺกกิกกา. เต หิ ทิฏฺฐิตฺติกา สภาวปฏิเวธปญฺญา
อภาวา เภวํ ตฺกเกณ วตฺตฺนติ. เยปิ จ ฆานลาภินो
อภิญฺญาลาภिनो वा ทิฏฺฐี คณฺหนฺติ,
เตปิ ตฺกเกตฺวา คหณฺโต ตฺกกิกกา เอว.

คนเหล่าใดย่อมพุดด้วยตรรก เพราะเหตุนั้น คนเหล่านั้นชื่อว่า ตักกิกะ
ก็คนเหล่านั้น ยึดมั่นอยู่ด้วยทิฐิ ดำเนินชีวิตด้วยตรรกอย่างเดียว
เพราะไม่มีปัญญาที่จะรู้แจ้งสภาวะได้
อนึ่ง คนเหล่าใดผู้ได้ฌานหรือได้อภิญญา ยึดมั่นทิฐิ แม้คนเหล่านั้น
ก็ชื่อว่า ตักกิกะเหมือนกัน เพราะตรึกวิจารณ์แล้วยึดถือ

พวกตักกิกะคือกลุ่มบุคคลที่ชอบตรึกวิพากษ์วิจารณ์ปรากฏการณ์ แต่ทิฐิหรือความเห็นของ
พวกตักกิกะมักจะเป็นสิ่งที่ชั่ว วิปริต และเอียงไปข้างมิจฉาทิฐิ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาขุททก
นิกาย อุทาน

ตฺกกิกกา หิ อยาถาวลทฺธิกตฺยา ทฺทฺทิฏฺฐี
มิจฺฉาภินิวิฏฺฐฺทฺทิฏฺฐิกกา วิปริตทสฺสนา
ตํ ทิฏฺฐี อนิสฺสชฺชิตฺวา สํสารทฺกฺขโต น กทาจิปิ มุจฺจนฺติ
ก็พวกตักกิกะ ชื่อว่ามีทิฐิชั่ว มีทิฐิที่เอียงไปข้างมิจฉาทิฐิ
มีทรศนะวิปริต เพราะมีลัทธิไม่ตรงตามความจริง ไม่สละทิฐินั้น
จึงไม่พ้นจากทุกข์ในสงสารแม้ในกาลไหน ๆ

พวก “ตักก็” และ “ตักกิกะ” เป็นกลุ่มคนที่มีความเชี่ยวชาญในการให้เหตุผล พอสันนิษฐาน
ได้ในระดับหนึ่งว่า คนกลุ่มนี้เป็นศาสนิกของพระพุทธศาสนาบ้าง เป็นศาสนิกของเซนบ้าง เป็นศาสนิก
ของพราหมณ์บ้าง บางพวกก็เป็นคนกลุ่มคนที่แยกตัวจากศาสนิกเหล่านั้น แล้วตั้งกลุ่มขึ้นมาใหม่ บาง
พวกก็ไม่ใช่นักตรรกวิทยาตามที่เข้าใจกันโดยทั่วไป แต่จะมีลักษณะเหมือนพวกโซฟิสต์(Sophist)ซึ่ง
เป็นพวกที่ชอบพุดแบบเล่นสำนวนโวหาร พุดตลปแตลง

ต่อไปมาพิจารณาคำว่า “วิมังสี” คำนี้เป็นคุณนามแสดงลักษณะของบุคคลผู้มักจะหยั่งดูปรากฏการณ์ต่าง ๆ คนกลุ่มนี้ชอบที่จะวิเคราะห์วิจารณ์ความเป็นไปของโลกอละชีวิตที่ไม่สามารถประจักษ์ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ทำตัวเป็นผู้รอบรู้ทุกอย่าง เมื่อวิเคราะห์แล้วก็สรุปเอาเป็นทฤษฎี(ทฤษฎี) ยึดมั่นอยู่ในทฤษฎีนั้น จัดเป็นพวกทฤษฎีปาทานอีกพวกหนึ่ง ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถา ที่ฌนิกาย สีลขันธวรรคว่า

วิมังสาย สมณนาโคตติ วิมังสี.

วิมังสา นาม ตุลนา รุจจนา ขมนา.

ยถา हि पुरिโส यग्घ्निया อุทกं विमसित्वा विमसित्वा ओत्तरति,
 એવમેવ યો તુલ્યિત્વા રુજ્જિત્વા ચમાપેત્વા તિગ્ઘ્ણિ ક્ષ્ણહતિ,
 सो “विमंसी”ति वेत्ति तपोपो.

บุคคลผู้ประกอบด้วยการหยั่งดูหรือการไตร่ตรองดู ชื่อว่า วิมังสี
 ที่ชื่อว่า วิมังสา ได้แก่ การหยั่งดู ความพอใจ ความเห็นชอบ
 เปรียบเหมือนบุรุษเอาไม้เท้าหยั่งดู(ความลึกของ)น้ำแล้วจึงก้าวลงไป
 ฉันทใด วิมังสีบุคคลก็ฉันทนั้น หยั่งดู พอใจ เห็นชอบแล้ว
 จึงยึดเอาความเห็นนั้น

ประเภทของนักตรรกวิทยา

ในคัมภีร์อรรถกถาที่ฌนิกาย สีลขันธวรรคกล่าวถึงนักตรรกมี ๔ ประเภท คือ

๑. อนุสสติกะ ได้แก่ บุคคลที่พอได้ฟังคำกล่าววว่า “สัตว์ตายแล้วเกิด โลกหน้ามีจริง นรกสวรรค์มีจริง” หรือพอได้ฟังคำกล่าวเป็นต้นว่า “พระเวสสันดรในชาติก่อนนั้น ก็คือพระผู้มีพระภาคในกาลบัดนี้” ก็ตรัสวิจารณ์ยึดเอาความเห็นวว่า “อัตตาเที่ยง”

๒. ขาติสสระ ได้แก่ บุคคลที่พอระลึกชาติได้ ๒-๓ ชาติ ก็ตรัสวิจารณ์ไปว่า “เรานั้นเองได้มีแล้วในภพชื่อนั้นในกาลก่อน เพราะฉะนั้น อัตตาจึงเที่ยง”

๓. ลากิ ได้แก่ บุคคลที่ได้รู้ปาวจรฆมาน เสวยสุขอยู่เป็นนิตย์ จึงตรัสวิจารณ์วว่า “ในบัดนี้ อัตตาของเราเป็นสุข ฉันทใด แม้ในอดีต อัตตาก็ได้มีแล้ว ฉันทนั้น แม้ในอนาคต อัตตาก็จักเป็นอย่างนี้”

๔. สุธตักกิกะ ได้แก่ บุคคลที่ยึดถือด้วยเพียงแต่ตรัสวิจารณ์วว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี”

ในคัมภีร์อรรถกถาที่ฌนิกาย มหาวรรค ให้ข้อสังเกตเพิ่มเติมก็คือ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ววว่า คำวว่า “ลากิ” และ “ตักกิ” มักจะปรากฏอยู่ร่วมกัน คำทั้ง ๒ นี้เป็นคำเรียกบุคคลกลุ่มเดียวกัน แต่อยู่ในระดับต่างกัน พระอรรถกถาจารย์กล่าววว่า “ลากิบุคคลมี ๔ ประเภท อันเตवासิก(ศิษย์)ของลากิบุคคลก็มี ๔ ประเภท ตักกิกบุคคล(หรือตักกิ)มี ๔ ประเภท อันเตवासกของตักกิกบุคคลก็มี ๔ ประเภท รวมเป็น ๑๖ ประเภท”

ถามวว่า “เพราะเหตุไร พระอรรถกถาจารย์จึงนิยมจัดบุคคลเหล่านี้เป็นกลุ่ม ?”

วิเคราะห์ดูจากข้อความทั้งในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว น่าจะเป็นเพราะวว่า คนพวกนี้ค่อนข้างจะยึดถือทฤษฎีของตนอย่างสุดโต่ง เรื่องใดก็ตามที่ตัวเองตรัสวิจารณ์แล้วสรุปลงเป็นทฤษฎี

แล้ว จะไม่ยอมละเลิกง่าย ๆ แม้จะมีใครมากล่าวหากล้าก็ไม่ยอมเชื่อ เมื่อต่างคนต่างยึดมั่นถือมั่นทฤษฎี
 อย่างนี้ เป็นธรรมดาอยู่เองที่ต้องมีการแบ่งเป็นก๊กเป็นเหล่า แม้แต่ศิษย์กับอาจารย์ก็ยังแบ่งกลุ่มกันอยู่

ลาภีบุคคลเป็น ๑ ใน ๔ ประเภทของตักกีกบุคคล นอกจากนี้ ทฤษฎีของตักกีกกับลาภีกีต่างกัน
 เล็กน้อย คือ พวกลาภีกียึดถือรูปว่า “เป็นอัตตา” นอกจากนี้ยังบัญญัติรูปธรรมทั้งหมดยกเว้นสัญญา
 ชั้นรว่า “เป็นอัตตา” ส่วนตักกีกบุคคลเป็นพวกที่มักแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับอัตตา เช่น ยึดทั้งกรชรู
 ปและกสิณรูปว่า “เป็นอัตตา” แล้วสรุปเอาเป็นทฤษฎีว่า “อัตตาเที่ยง” จากทรรศนะในลักษณะนี้ พอ
 สรุปได้ว่า คนทั้ง ๒ กลุ่มนี้เป็นพวกความคิดสุดโต่ง ไม่เป็นพวกสัสสตทฤษฎีก็เป็นพวกอูจเฉททฤษฎี

นักตรรกวิทยา ๔ ประเภท พิจารณาอย่างผิวเผินแล้ว ดูเหมือนว่า พวกสุทธตักกีกะจะเป็นกลุ่ม
 ที่น่าเชื่อถือมากที่สุด เพราะตรรกวิทยาปรากฏการณ์โดยอิงอาศัยหลักปฏิบัติจสมุปบาทที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้
 สิ่งนี้จึงมี” แต่ความจริงไม่ได้เป็นเช่นนั้นทั้งหมด พวกสุทธตักกีกะใช้หลักปฏิบัติจสมุปบาทจริง แต่ก็เป็น
 เพียงมุ่งที่จะใช้หลักการนี้โดยไม่ได้พิจารณาองค์ประกอบอื่นด้วยในกาลบางครั้ง

มหาปเทศ ๔ ทางพระวินัย

: ข้อมูลเชิงตรรกวิทยาที่ไม่ได้จัดระบบ

ภิกษุผู้มีศีลดีงามเกิดความสงสัยว่า “สิ่งใดหนอพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาต สิ่งใดหนอไม่ได้
 ทรงอนุญาตไว้” พระผู้มีพระภาคทรงทราบเรื่องนี้ จึงทรงวางหลักตัดสินสิ่งที่ควรและไม่ควร เรียกว่า
 “มหาปเทศ” มี ๔ ประการ คือ(วิ.ม.๕/๙๒/๑๓๑)

๑. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่า “ไม่ควร” แต่อนุโลมเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร ให้ตัดสินสิ่ง
 นั้นว่า “ไม่ควร”

๒. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่า “ไม่ควร” แต่อนุโลมเข้ากับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร ให้ตัดสินสิ่ง
 นั้นว่า “ควร”

๓. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่า “ควร” แต่อนุโลมเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร ให้ตัดสิน
 สิ่งนั้นว่า “ไม่ควร”

๔. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่า “ควร” แต่อนุโลมเข้ากับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร ให้ตัดสิน
 สิ่งนั้นว่า “ควร”

พระผู้มีพระภาคทรงวางหลักตัดสินนี้ไว้ พุทธประสงค์ก็เพื่อให้ภิกษุสงฆ์ใช้พิจารณาตัดสินเรื่อง
 ของเคี้ยวของฉันเป็นหลัก เช่น ธัญญาชาติ ๗ ชนิด คือ (๑)ข้าวสาลี (๒)ข้าวเจ้า (๓)หญ้ากับแก (๔)ข้าว
 ละคร (๕)ลูกเดือย (๖)ข้าวเหนียว (๗)ข้าวฟ่าง ทั้งหมดนี้เป็น “ยาวกาลิก” ทรงห้ามฉันในเวลาวิกาล

ส่วนมหาผล ๙ ชนิด คือ (๑)ตาล (๒)มะพร้าว (๓)ขนุนธรรมดา (๔)ขนุนสำปะล่อ (๕)บวบ (๖)
 ฟักเขียว (๗)แตงกวา (๘)แตงโม (๙)ฟักทอง รวมทั้งอปรณชาติทั้งหมด เช่น ถั่วเขียว ถั่วราขมาส งาม
 พืชผักที่กินหลังภัตตอาหาร แม้จะไม่ได้ทรงห้ามไม่ให้ฉันในเวลาวิกาล แต่อนุโลมเข้ากับธัญญาชาติ ๗
 ชนิดนั้น จึงจัดเป็นยาวกาลิก ไม่ควรฉันในเวลาวิกาลด้วย สรุปลงเป็นตรรกบทแบบนรินทร์ได้ดังนี้

$$\text{ธัญญาชาติ ๗} = \text{A, มหาผล ๙} = \text{B, ยาวกาลิก} = \text{C}$$

$$\text{A} = \text{C}$$

B = A

Therefore B = C

ธัญญาชาติ ๗ เป็น ยามกาลิก

มหาผล ๙ อนุโลมเข้ากับ ธัญญาชาติ ๗

เพราะฉะนั้น มหาผล ๙ เป็น ยามกาลิก

น้ำอัฐบาน = A, น้ำผลหว่า เป็นต้น = B, ยามกาลิก = C

A = C

B = A

Therefore B = A

น้ำอัฐบาน เป็น ยามกาลิก

น้ำผลหว่า เป็นต้น อนุโลมเข้ากับ น้ำอัฐบาน

เพราะฉะนั้น น้ำผลหว่า เป็นต้น เป็น ยามกาลิก

พรหมชาลสูตร

: พระสูตรที่ให้ภาพเกี่ยวกับสถานะและบทบาทของนักตรรกวิทยา

ในพรหมชาลสูตร ซึ่งเป็นคัมภีร์หนึ่งในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มีข้อความที่กล่าวถึงพวกสมณะและพราหมณ์กลุ่มหนึ่งผู้มีชื่อเรียกว่า “ตักกิ” (Argumentationists) และ “วิมังสี” (Casuists) เป็นพวกที่ชอบการโต้เถียง การพูดเล่นสำนวนโวหารเพื่อแสดงเหตุผลแนวคิดของตนในเรื่องต่าง ๆ พวกสมณะและพราหมณ์เหล่านี้ จากมุมมองเชิงปรัชญา แบ่งออกเป็นกลุ่มต่าง ๆ เช่น สัสตวาที, เอกัจจสัสตวาที, อันตานั้นติกวาที, อมราวิกเขปิกวาที, อิจจสมุปป็นวาที, สัจญวาที, อสัจญวาที, เนวสัจญินาสัจญินวาที อุจเฉทวาที และทิฏฐธัมมนิพพานวาที

พวกสัสตวาทีเป็นต้นนี้ มักกล่าวอ้างทฤษฎีต่าง ๆ ตามความเชื่อถือของตน พวกเขาหมกมุ่นอยู่กับตรรกะและการวิพากษ์วิจารณ์ และกล่าวสรุปความเห็นของพวกเขาด้วยตัวเอง ถือเป็นผู้พ่ายแพ้ เพราะต้องเหน็ดเหนื่อยอยู่กับการวิพากษ์วิจารณ์ทฤษฎี ไม่สามารถทำที่สุดทุกข์ได้ รายละเอียดเกี่ยวกับตักกิบุคคล ลาภิบุคคล และวิมังสีบุคคล ได้กล่าวไว้ในตอนต้น

อนุমানสูตร

: แสดงความหมายของคำว่า “อนุমান” ตามนัยแห่งพระพุทธศาสนา

คำว่า “อนุমান” ที่ปรากฏในอนุমানสูตรนั้น มีความหมายเท่ากับคำว่า “ปัจจเวกขณะ” แปลว่า ตรวจสอบพิจารณา ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวสอนภิกษุทั้งหลายให้อนุমানตนด้วยตนเองเพื่อตรวจสอบว่าจะเป็นที่รักหรือไม่เป็นที่รักของผู้อื่นได้อย่างไร ดังที่ปรากฏในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ตอนหนึ่งว่า

ตตราวุโส ภิกขุณา อตตนาเว อตตานิ เอว อนฺมานิตพฺพ
 “โย ขวายํ ปุคฺคโล ปาปิจฺโณ ปาปิกานํ อิจฺฉานํ วสฺงคฺโต
 อยํ เม ปุคฺคโล อปฺปิโย อมฺนาโป อหฺมเจว โข ปนสฺสํ
 ปาปิจฺโณ ปาปิกานํ อิจฺฉานํ วสฺงคฺโต อหํ ปสฺสํ ปเรสํ
 อปฺปิจฺโณ อมฺนาโป”

ผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุพึงอนุমানตนด้วยตนเองอย่างนี้ว่า
 “บุคคลผู้มีความปรารถนาชั่ว ตกอยู่ในอำนาจแห่งความ
 ปรารถนาชั่ว ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของเรา
 เราเองก็เหมือนกัน ถ้ามีความปรารถนาชั่ว ตกอยู่ในอำนาจ
 แห่งความปรารถนาชั่ว ก็ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจ
 ของคนเหล่าอื่น”

คำว่า “อนุমান” ที่ปรากฏในอนุমানสูตรนี้มีนัยต่างจากความหมายตามที่เขาเข้าใจกันโดยทั่วไป
 ในวิชาตรรกวิทยา คำว่า “อนุমান” ในวิชาตรรกวิทยานั้น หมายถึง กระบวนการที่ทำให้ได้รับความรู้
 อย่างหนึ่งโดยอาศัยความรู้อีกอย่างหนึ่ง ตามทฤษฎีของปรัชญาตะวันตก หมายถึง วิธีรู้สิ่งหนึ่งโดย
 อาศัยความรู้อื่นเป็นตัวกลาง คือ เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นโดยสรุปจากความรู้อื่นหรือจากข้อมูลอื่น การนิร
 าย(Deduction)เป็นการอนุมานประเภทหนึ่ง การอุปนัย(Induction)ก็เป็นการอนุมานประเภทหนึ่ง

ขัจจันธวรรคแห่งอุทาน

: แสดงทฤษฎีของพวกตรรกวิทยาก่อนสมัยพุทธกาล

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อุทาน กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า
 เอวํ โອภาสิตเมว ติตฺถิยานํ
 ยาว สมมาสมพุทฺธา โลเก นฺนูปฺชชนฺติ
 น ตกฺกิกา สุขณฺนฺติ น จาปิ สาวกา
 ทฺททฺธิฏฺฐี น ทฺทฺทฺชา ปมฺมุจฺเจ
 พวกเดียรถีย์กล่าวสอนโฆษณาอยู่อย่างนี้
 ตราบเท่าเวลาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติ
 พวกตักกิกะย่อมไม่บริสุทธ์ และแม้พวกสาวก(ของพวกเขา)
 ก็ไม่บริสุทธ์ คนมีทฤษฎีชั่วก็ไม่พ้นจากทุกข์ไปได้

ในคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกาย อุทาน พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงบทบาทของคนกลุ่มนี้ว่า
 เป็นพวกที่มีความโดดเด่นในเชิงวิชาการ โดยเฉพาะการโต้เถียง การให้เหตุผลเชิงตรรก แต่เป็นความ
 โดดเด่นเพียงชั่วระยะเวลาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติขึ้นเท่านั้น หลังจากนั้น ก็ซบเซา
 เหมือนหิ่งห้อยที่อับแสง เหมือนลูกศรที่ถูกยิงไปในเวลากลางคืน ย่อมไม่ปรากฏให้เห็น คนพวกนี้แม้จะ
 มีธรรมวินัยก็เป็นสิ่งที่กล่าวไว้ไม่ดี เป็นพวกที่เว้นจากสัมมาปฏิบัติ จึงไม่สามารถก้าวพ้นจากสังสารวัฏ
 ได้

คัมภีร์กถาวัตถุ

: ภาพแห่งตรรกวิทยาเชิงพุทธในสมัยพระเจ้าอโศก

คัมภีร์กถาวัตถุไม่มีคำว่า “ตักกิ, ลากิ, วิมังสี” หรือ “ตักกิกะ” แต่เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า คัมภีร์กถาวัตถุว่าด้วยวิธีการแสดงเหตุผลเชิงตรรกโต้ตอบกัน ซึ่งถือว่าเป็นแบบอย่างแห่งวิธีการให้เหตุผลที่ใช้กันอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศก เป็นคำโต้ตอบระหว่างฝ่ายเถรวาทินซึ่งเป็นผู้ถามที่ไม่ยอมรับความมีอยู่แห่งอัตตา(Soul)หรือบุคคล กับลัทธิต่าง ๆ นอกพระพุทธศาสนา และแม้กับกลุ่มต่างๆในพระพุทธศาสนาเองที่แยกตัวออกไป ซึ่งเป็นผู้ตอบที่กล่าวอ้างว่าสัจภาวะอันแท้จริงก็คืออัตตาหรือบุคคล ทั้ง ๒ ฝ่ายใช้หลักตรรกะในการโต้ตอบกัน หัวข้อสำคัญที่เป็นหลักในการอภิปรายโต้ตอบกันมีอยู่ ๒๑๙ เรื่อง เช่น

เถรวาทิน : บุคคลย่อมเป็นที่รู้จักันได้โดยความหมายแห่งสิ่งแท้จริงหรือ ?

บุคคลวาทิน : ใช่แล้ว

เถรวาทิน : บุคคลย่อมเป็นที่รู้จักันได้โดยทำนองเดียวกันกับสิ่งแท้จริงหรือ ?

บุคคลวาทิน : ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น

เถรวาทิน : จงยอมรับความพ่ายแพ้ของท่านเถิด

อีกตัวอย่างหนึ่ง

ถาม : ชั้นรทั้งหลายเป็นอดีต ได้ไหม ?

ตอบ : ได้

ถาม : อายตนะ ธาตุ เป็นอดีต ได้ไหม ?

ตอบ : ได้

ถาม : อดีตมีอยู่ ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ตรรกวิทยาในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาภาษาสันสกฤต

การสังคายนาของฝ่ายสันสกฤต ที่ชาลันธร ภายใต้การดำเนินการของท่านปาร์ศวะและท่านวสุมิตร โดยพระเจ้ากนิษกะทรงให้ความอุปถัมภ์นั้น มีพระสงฆ์ ๕๐๐ รูปมาร่วมประชุม และได้แต่งคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกบาลีเป็นภาษาสันสกฤต ๓ เล่ม คือ

๑. สูตรอุปเทศ อธิบายพระสูตรตันตปิฎก

๒. วินัยวิภาษา อธิบายพระวินัยปิฎก

๓. อภิธรรมวิภาษา อธิบายพระอภิธรรมปิฎก

คัมภีร์ทั้ง ๓ นี้ถือเป็นหลักฐานชั้นต้นแห่งมหายาน ก่อนรัชสมัยของพระเจ้ากนิษกะ ไม่มีคัมภีร์พระพุทธศาสนาเล่มใดที่แต่งเป็นภาษาสันสกฤต แต่หลังจากยุคของพระเจ้ากนิษกะแล้ว มีวรรณคดีพระพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตเกิดขึ้นมาก และมีเนื้อหาครอบคลุมเรื่องต่าง ๆ รวมทั้งตรรกวิทยาด้วย

ลลิตวิสตร วรรณคดีเล่มนี้สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นก่อน ค.ศ. ๒๕๐ เป็นหนึ่งในบรรดา “นวธรรม” วรรณคดีเล่มนี้กล่าวถึงตรรกศาสตร์ภายใต้หัวข้อว่า “เหตุวิทยา” พร้อมกับกล่าวถึงทฤษฎีของสังขยา โยคะ ไวเศสิกะ เป็นต้น

ลัทธิการตรรกศาสตร์ ถือว่าเป็นวรรณกรรมศักดิ์สิทธิ์มากในฐานะเป็นหนึ่งในบรรดา “นวธรรม” อายุที่แน่นอนของวรรณกรรมชิ้นนี้ยังไม่มีใครรู้แน่ชัด สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นประมาณปี ค.ศ.๓๐๐ เพราะมีข้อความกล่าวถึงสำนักนอกรีตทั้ง ๔ คือ (๑)สังขยา ซึ่งเป็นสำนักที่เชื่อในความเป็นหนึ่งเดียว (๒)ไวเศสิกะ ซึ่งเชื่อในความแตกต่าง (๓)นิครันถปุตระ ซึ่งเชื่อทั้งในความเป็นหนึ่งเดียวและความแตกต่าง และ(๔)ชญาติปุตระ ซึ่งไม่เชื่ออะไรเลย แต่ท่านอารยทเวปะปฐิสเรชชอมูลนี ประมาณปี ค.ศ. ๔๔๓ ได้มีการแปลลัทธิการตรรกศาสตร์เป็นภาษาจีน

ลัทธิการตรรกศาสตร์กล่าวถึงพวก “นยายิกะ”(Logicians)และพวกตักกิกะ(สันสกฤต: ตารกิกะ=Dialecticians) ในบทที่ ๑๐ แห่งลัทธิการตรรกศาสตร์นี้ กล่าวถึงพวก “ตักกิกะ”ว่า

บทสรุป

วิเคราะห์จากข้อความในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว พอสรุปได้ในขั้นนี้ว่า วิชาตรรกวิทยารุ่งเรืองพอสมควรแล้วในอินเดียก่อนพุทธกาล สมัยพุทธกาล และหลังพุทธกาล และโดยเฉพาะหลังพุทธกาล ได้มีนักปราชญ์หลายท่านได้จัดวิชาตรรกวิทยาให้เป็นระบบ เจ้าแห่งความคิดก็แบ่งเป็นสำนักต่าง ๆ พอจะแบ่งยุคแห่งตรรกวิทยาได้เป็น ๓ ยุค คือ

๑. ยุคโบราณ ประมาณ ๖๕๐ ปีก่อน ค.ศ.-ค.ศ.๑๐๐ ในยุคนี้มีตำราตรรกวิทยาที่มีชื่อเสียงมากคือ “นยายสูตร” แต่งโดย อักษปาทะ เคาตมะ(Aksapada Gautama)และมีผู้แต่งอรรถกถาอธิบายหนังสือเล่มนี้จำนวน ๑๓ เล่ม

๒. ยุคกลาง ประมาณ ค.ศ. ๑๐๐-๑๒๐๐ ในยุคนี้มีตำราตรรกวิทยาที่มีชื่อเสียงมากคือ “ประมาณสมุจจยะ” แต่งโดย ทิศนาคะ(Dignaga)และมีผู้แต่งอรรถกถาอธิบายหนังสือเล่มนี้จำนวน ๑๒ เล่ม

๓. ยุคใหม่ ประมาณตั้งแต่ ค.ศ. ๙๐๐ เป็นต้นมา ในยุคนี้มีตำราตรรกวิทยาที่มีชื่อเสียงมากคือ “ตัตตวจินตามณิ” แต่งโดย คังเคสะ(Gangesa) มีผู้แต่งอรรถกถาอธิบายหนังสือเล่มนี้จำนวน ๑๖ เล่ม มีผู้แต่งฎีกาอธิบายความเพิ่มเติมอีก ๑๙ เล่ม และมีหนังสือประเภทอภิธานศัพท์ประกอบอีก ๓ เล่ม

เนื้อหาในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา แม้จะไม่ได้กล่าวถึงวิชาตรรกวิทยาโดยตรง แต่มีเนื้อหาหลายตอนที่มีนัยเชิงตรรก ถ้ามีการวิเคราะห์แล้วจัดระบบออกมา จะเห็นภาพได้ชัดเจนมากขึ้น แต่นักปราชญ์ฝ่ายพระพุทธศาสนาเถรวาทหลายท่านก็ไม่นิยมที่จะให้ทำอย่างที่ว่านี้ เพราะอาจทำให้เกิดความไขว้เขวในหลักพุทธธรรมได้

สมัยพุทธกาล พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นยอดแห่งนักตรรกวิทยาโดยไม่ต้องสงสัย แต่หลังจากพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระเถระที่มีชื่อเสียงทางด้านตรรกวิทยาของท่านพระโมคคัลลีสบุตรตีสสเถระ ผู้เป็นปูชนียบุคคลในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช หลังจากนั้นมา ท่านพระนาคเสนผู้สนทนาธรรมโต้ตอบกับพระยามิลินท์ นับได้ว่าเป็นยอดแห่งนัก

ตรรกวิทยาที่หาใครเทียบได้ยาก ต่อจากนั้น ท่านทีคนาคะนับได้ว่าเป็นยอดแห่งนักตรรกวิทยาอีกท่านหนึ่งเช่นกัน

วิชาตรรกวิทยานี้ โดยหลักของวิชาแล้วเป็นสิ่งที่ดี เพราะให้ภาพที่ชัดเจนเกี่ยวกับสิ่งที่เราอธิบายความ ในการอธิบายให้คนเข้าใจบางอย่าง ถ้าไม่มีการยกเหตุผลเปรียบเทียบประกอบ บางกรณีก็ไม่สามารถนำเสนอภาพที่ชัดเจนได้ แต่วิชานี้ถ้าคนที่นำมาใช้มีอหยาตย์จิตใจที่เป็นอกุศล ย่อมก่อให้เกิดความเสียหายผิดพลาดได้มาก เพราะฉะนั้น ทุกครั้งที่ได้ฟังใครบางคนอธิบายความชี้แจงเหตุผลบางเรื่อง จึงไม่ควรเชื่อเพราะเห็นว่าเป็นเหตุผลที่ดี แต่ควรใช้สามัญญสำนึกเทียบเคียงดูกับข้อเท็จจริงที่ปรากฏอยู่ พิจารณาโดยถ่วงถ่วงแล้วจึงค่อยเชื่อหรือไม่เชื่อ ไม่ควรด่วนสรุป สิ่งที่ทำลายความรู้สึกของสังคมมากที่สุดในทุกยุคทุกสมัยก็คือ คำพูดของคนที่ด่วนสรุปปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง.